

انسجام متنی در غزل نزاری قهستانی

فاطمه مدرسی^۱

فرامرز صفرزاده^۲

چکیده

این مقاله بر آن است که عوامل انسجامی در غزل نزاری قهستانی را بر اساس الگوی هلیدی و حسن بررسی نماید. حکیم نزاری با استفاده از جملات کوتاه و عوامل انسجام بخش کوشیده است غزلیاتی قابل فهم برای خواننده بسراید. عوامل واژگانی، عوامل دستوری و عوامل پیوندی به ترتیب بیشترین میزان نقش انسجام بخشی در غزل نزاری را بر عهده دارد و بسامد زیاد عوامل انسجامی در غزل او شعرش را به نثر نزدیکتر کرده است.

کلیدواژه: غزل، نزاری قهستانی، انسجام، عوامل انسجامی متن.

مقدمه

حکیم سعدالدین نزاری فوداجی بیرجندی (۷۲۱-۶۴۵ ه.ق) از گویندگان بزرگ نیمه ی دوم قرن هفتم و آغاز قرن هشتم است. نزاری به سخن ساده و بی پیرایه و خالی از تکلف گرایش دارد دیوان او شامل قالب های متنوع قصیده ، غزل ، ترکیب بند ، ترجیع بند و... است اما عمده ی شعر نزاری در قالب غزل سروده شده است که براساس چاپ دکتر مصفا، نزاری هزار و چهارصد و هشت غزل در ۱۳۶۴۶ بیت سروده است که اکثر آنها مطابق با تعریف قالب غزل ۵ تا ۱۲ بیت دارند. هرچند نزاری در شاعری مرتبه ی متوسطی دارد و غث و سمین فراوانی در ابیات او دیده می شود (محقق و سلامت آذر، ۱۳۸۹: ۳۸)، بررسی سبک شناختی اشعار او ضروری است زیرا در میان غزلیات او می توان اشعاری را یافت که حافظ به استقبال آنها رفته و غزل های خود را به اوزان و قافیه ها یی شبیه غزل ها ی نزاری سروده است (خرمشاهی، ۱۳۷۹: ۲۷۸).

بررسی سبک شناسی شعر یک شاعر را می توان با استفاده از روش های گوناگونی انجام داد. یکی از تازه ترین این روش ها سبک شناسی زبان شناختی است. امروزه بررسی آثار ادبی نویسندگان و اشعار شاعران بر اساس یافته های علم زبان شناسی ضرورتی تام دارد زیرا؛ ادبیات حادثه ای است که در زبان رخ می دهد و

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه ارومیه

۲. دانشجوی دکتری ادبیات غنائی دانشگاه ارومیه

از آن جهت است که زبان شناسی و شاخه های تجزیه و تحلیل گفتمان و زبان شناسی متن از ابزار های دقیق رهیافت سبک شناسی جدید است.

تجزیه و تحلیل گفتمان یکی از گرایش های نوین علم زبان شناسی است که به مطالعه ی چگونگی ساخت و نظام عناصر زبانی فراتر از جمله

(متن) مانند ساخت آغازگر-بیانی، ساخت اطلاعات، عوامل انسجامی، ساخت خرد و کلان و عناصر شبه زبانی می پردازد و زبان شناسی متن به عنوان شاخه ای از تحلیل گفتمان به بررسی ویژگی های متن مانند انسجام متنی می پردازد. (آفاگل محمدزاده و همکاران، ۱۳۸۳: ۸۹).

در حوزه ی انسجام متن مطالعاتی در زبان فارسی درباره ی متون ادبی، داستانی، عرفانی، فلسفی، قرآنی و علمی انجام گرفته است. از جمله ی این تحقیقات می توان به پایان نامه های مومنی (۱۳۸۰) همتی راد (۱۳۸۲) رحمانی (۱۳۸۳)، پور حسینی (۱۳۸۵) اشاره کرد که یافته های این تحقیقات حاکی از آن است که ارجاع بیشترین نقش انسجامی را بر عهده دارد. شهبازی (۱۳۷۸) با بررسی هفتاد غزل عاشقانه سعدی انسجام واژگانی را بیشترین میزان عامل انسجامی معرفی می کند که بعد از آن ارجاع، عوامل ربطی و حذف در جایگاه بعدی قرار دارند. یاحقی و فلاحی (۱۳۸۹) در مقاله ای به بررسی و مقایسه ی عوامل انسجام متن ده غزل سعدی و ده غزل بیدل پرداخته اند و نشان داده اند که عوامل واژگانی بیش از نیمی از عوامل انسجامی شعر هر دو شاعر را شامل است و در کل شعر سعدی از نظر عوامل متنی منسجم تر از شعر بیدل است. غلامحسین زاده و نوروزی (۱۳۸۹) در مقاله ای به بررسی انسجام واژگانی با تاکید بر تکرار در شعر فارسی پرداخته و عوامل انسجامی هلیدی و حسن معرفی کرده اند. مدرسی و کاظم زاده (۱۳۸۹) تکرار واژه در غزلیات منزوی را بررسی نموده و انواع گسترده تکرار در سطح واژه، گروه و جمله را مشخص نموده اند و دریافته اند که منزوی کوشیده است با استفاده از تکرار با هدف جلب مخاطب و ایجاد غرابت و برجستگی زبانی به زبان غزل خود تشخص ببخشد.

در این مقاله نگارنده قصد دارد مروری مختصر بر سبک شناسی غزلیات نزاری داشته و عوامل انسجام متنی را در غزلیات او مورد مطالعه قرار دهد و ویژگی های سبکی او را در این حوزه با جزئیات بیشتری بکاود.

متن اصلی

انسجام متنی (cohesion) از جمله مباحث مطرح در دو شاخه ی مذکور در زبان شناسی است که آن را "انسجام درونی متن یا روابط بین جمله ها" نامیده اند که تعبیر و تفسیر عناصری در متن به تعبیر و تفسیر عناصری دیگر در درون خود متن وابسته است. (هلیدی وحسن، ۱۹۷۶: ۴). انسجام، امکانی است برای

پیوند برخی چیزها یا چیزهایی که قبلاً آمده اند و یا بعد می‌آیند-هرجا که مفهوم یک عنصر نیازمند ارجاع به عناصر دیگر متن باشد، انسجام وجود دارد که موجب درک و فهم بهتر متن می‌شوند. مهمترین الگوی انسجام متنی الگویی است که هلیدی و حسن (۱۹۷۶) ارائه داده اند. آنها برای ارائه ی الگوی خویش مطالعات گسترده ای در ساختمان متنی و روابط بین جمله ای در زبان انگلیسی انجام داده اند و عوامل انسجامی را در سه حوزه ی عوامل دستوری، عوامل واژگانی و عوامل پیوندی معرفی نموده اند.

عوامل دستوری

هلیدی و حسن (۱۹۷۶) ارجاع، جای‌گزینی و حذف را مصادیقی از عوامل دستوری انسجام متنی مطرح کرده اند. ارجاع به فرایندی گفته می‌شود که تعبیر و تفسیر عناصری در متن وابسته به تعبیر و تفسیر عناصری دیگر در همان متن باشد و برای درک آنها باید به مرجع شان مراجعه نمائیم. ارجاع شخصی (personal reference)، ارجاع اشاره ای (reference demonstrative) و ارجاع مقایسه‌ای (comparative reference) از انواع اصلی ارجاع به حساب می‌آیند.

به رمزگفت ز هجران من بدیع نماید   که جان بری و همین نکته یادگار گرفتم
 (دیوان نزاری، ۱۳۷۱: ۵۷).

بہتر از این نیست کہ با بخت خویش   بی‌ش نکوشم چو بتر می‌کنم
 (همان، ۱۴۶).

جای‌گزینی (substitution) عبارت است از قرار گرفتن یک عبارت یا اصطلاح یا یک واژه به جای یک جمله است (هالیدی و حسن ۱۹۷۶) که بعدها هلیدی (۱۹۸۵) آن را زیر مقوله ای از حذف بر می‌شمارد. به عنوان نمونه اصوات از جمله موارد جای‌گزینی است؛ زیرا آن را جای‌گزین جمله می‌دانیم که هر یک به تنهایی در بردارنده ی مفهوم یک جمله است. (تاکی، ۱۳۷۸: ۷۷).

به حذف کردن یک یا چند عنصر جمله در قیاس با عبارت جمله ی پیشین حذف (Elipsis) می‌گویند که به صورت حذف اسمی، فعلی و بندی نمود پیدا می‌کند.

عوامل واژگانی

تکرار (reiteration) واژگان متنی یا محتوایی به شکل های گوناگون تکرار آوایی و تکرار مولفه های معنایی مانند همایی یعنی حضور ماده های واژگانی در بافت مشخص مانند مراعات النظیر، (collocation)

ترادف (synonym) ، تضاد (antonym) ، شمول معنائی (hyponymy) و رابطه ی جز به کل (meronymy) از عوامل مهم انسجام واژگانی محسوب می شود. (همان: ۹۳)

چه سود زاری و زور و زر ای نزاری کو   زبان زاری و بازوی زور و دست زرم
این دوستی با روح من روز ازل آمیختند   دشمن به شمشیر جفا گو کینه کش اینک من
(همان: ۱۳۱).

عوامل پیوندی

عواملی که در ضمن ایجاد ارتباط میان جملات، معانی متعددی را به همراه دارند. (یارمحمدی، ۱۳۷۲: ۲۸۶) و مهمترین آن ها عبارتند از:

عوامل ربط افزایشی (additive) مانند: - به علاوه - در ضمن - مضافا - همچنین - نیز - نه
من دوست می دارم ترا گو قصد من کن دشمنم   دنیا و عقبی عاقبت برهم زرم گرم منم
(همان: ۱۳۱).

عوامل ربط علی (causative) مانند: زیرا - برای این که - بنابر این - به این ترتیب - لذا - به علت
- به ظاهر - از آن جایی که - چون - نتیجتا - پس - در نتیجه - بدین طریق
چون زابتدا آورده ام ایمان به کفر زلف تو   از من عجب نبود اگر دنیا و دین برهم زرم
(همان: ۱۳۱).

عوامل ربط زمانی (temporal) مانند: وقتی که - سپس - قبل از - تا - پس از - در حالی که -
هنگامی که - به محض - فوراً - بعداً - هر وقتی که
مسکین نزاری گفته ای چون است دور از روی تو   روزی به شب می آورم تا روز جانی می کنم
(همان: ۱۳۱).

عوامل ربط نقیضی (adversative) مانند: ولی - اما - به جای آن - با این حال - با وجود این - از
طرف دیگر - با این همه - مع هذا - در عوض - در مقابل - در حالی که و...
عوامل ربط شرطی (conditional) مانند: اگر - مگر این که - به شرط این که - در هر صورت -
در صورتی که ...

راه ضروری است اگر می روم   صبر مجازی است اگر می کنم
(همان: ۱۴۶).

عوامل ربط تخصیصی (specifying) مانند: یعنی - به عبارت دیگر - به ویژه - بخصوص - بدین
معنی که - به عبارتی - مخصوصاً - به دیگر سخن ...
عوامل ربط توضیحی (illustrative) مانند: (برای مثال) - از جمله - برای نمونه ...

عوامل ربط امتیازی (concessive) مانند: حتی اگر - علی رغم - اگر چه - به رغم - هر چند .... استفاده می شود. (یارمحمدی، ۱۳۷۲: ۲۷۹).

شب همه شب با تو سحر می کنم
 گرچه خیال است ولی تا به روز
 (همان: ۱۴۶).

روش کار

برای بررسی عوامل انسجامی در غزل نزاری، ده غزل از دیوان او به چاپ مصفا انتخاب نمودم که جهت آشنایی مطلع آنها را نقل می کنم.

۱. غزل شماره ۸۱۱ با عنوان "پند پدر" در ص ۵۶
 دردا که سی ز عمر به غفلت گذاشتم
 وز روزگار فایده یی برنداشتم
۲. غزل شماره ۸۱۲ با عنوان "حدیث دوست" در ص ۵۷
 شب وداع که جانانه را کنار گرفتم
 به بر گرفته میانش از او کنار گرفتم
۳. غزل شماره ۸۴۵ با عنوان "بی عقل و اختیار" در ص ۹۲

- شب ها همه شب در انتظارم
 تا دوست نظر کند به کارم
۴. غزل شماره ۸۴۶ با نام "دعای مادر و همت پدر" در ص ۹۳
 که می برد ز رفیقان به دوستان خبرم
 که من چه گونه به درد از جهان همی گذرم
 که حافظ با توجه بدان غزلی را با این مطلع سروده است.
 تو همچو صبحی و من شمع خلوت سحرم
 تبسمی کن و جان بین که چون همی سپرم
۵. غزل شماره ۸۵۸ به نام "فرزند خانه راز" در ص ۱۰۶
 به زخم تیر ملامت سپر نیندازم
 ز روی بازی منگر که عشق می بازم

که مورد تقلید حافظ در سرودن غزل با مطلع زیر قرار گرفته است.

- نماز شام غریبان چو گریه آغازم
 به مویه های غریبانه قصه پردازم
۶. غزل شماره ۸۵۹ با عنوان "سوز و ساز" در ص ۱۰۷
 فغان از مردم چشمم که بیرون می دهد رازم
 نمی یارم به کس دیدن چو این دیدهست غمازم
۷. غزل شماره ۸۹۹ با عنوان "غایت کفر" در ص ۱۳۰

- بار دگر عزم سفر می کنم
برگ ره از خون جگر می کنم
۸. غزل شماره ۸۹۸ با عنوان "ذوفنون عشق" در ص ۱۴۶
من از این عهد کی برون آیم
بی دلیلی به راه چون آیم
۹. غزل شماره ۸۸۱ با عنوان "من دوست می دارم ترا" در ص ۱۳۱
من دوست می دارم ترا گو قصد من کن دشمنم
دنیا و عقبی عاقبت بر هم زخم گر من منم
۱۰. غزل شماره ۸۹۹ با عنوان "جان داده وفا" در ص ۱۴۷
چشم امیدوار به ره بر نهاده ایم
گوش نیازمن به در بر گشاده ایم
- که خواجه شیراز با اقتفای آن غزل زیر را می سراید.
ما بی غمان مست دل از دست داده ایم
هم راز عشق و هم نفس جام باده ایم
- بعد از انتخاب غزل ها ، عوامل انسجام سه گانه را در غزل های منتخب استخراج نمودم که می توان
جزئیات آن را در بخش تحلیل داده ها مطالعه نمود.

تحلیل داده ها

۸۶	تعداد بیت
۲۳۵	تعداد جمله
۸۹۹	تعداد کلمه
۲/۷۳	تعداد جمله در بیت
۱۰/۴۵	تعداد کلمه در بیت
۴/۱۹	تعداد کلمه در جمله

جدول شماره ۱ - تعداد بیت، جمله و کلمه در ده غزل نزاری

با مطالعه داده های به دست آمده از بررسی شعر نزاری می توان دریافت که به طور متوسط هر غزل او ۸ الی ۹ بیت دارد که هر بیت ۲ الی ۳ جمله است و هر جمله شامل ۴ الی ۵ واژه است. بر اساس تعداد ابیات می توان به جرات گفت که او حد تعریف شده برای تعداد ابیات غزل را رعایت کرده است. وجود ۲ یا ۳ جمله در هر بیت نشانگر التزام وجود روابط انسجامی میان جملات هر بیت می باشد. بر اساس تعداد متوسط ۴/۱۹ واژه در هر جمله، نشانگر کوتاهی جملات او است که موجب درک و فهم آسان شعر اوست.

درصد	بسامد	طبقه عوامل	ارجاع
۷۶/۰۸	105	ارجاع شخصی	
۱۶/۹۲	۲۲	ارجاع اشاره ای	

۲/۳۰	۳	ارجاع مقایسه ای	
35/14	۱۳۰	جمع کل	
17/65	3	اسمی	حذف
82/35	۱۴	فعلی	
0	0	بندی	
4/60	17	جمع کل	
100	۵		
1/35	۵	جمع کل	
27/78	50	تکرار	عوامل واژگانی
2/78	۵	هم معنائی	
12/23	۲۲	تضاد	
55/55	100	باهم آئی	
1/66	۳	جز به کل	
48/65	180	جمع کل	
48/71	۱۹	شرطی	
28/20	۱۱	افزایشی	
7/69	۳	علی	
7/69	۳	زمانی	
7/69	۳	نقیضی	
10/54	۳۹	جمع کل	

جدول شماره ۲ بسامد و درصد اقسام عوامل انسجامی در ده غزل نزاری

در میان عوامل انسجامی دستوری بیشترین میزان مربوط به ارجاع شخصی (ضمیر) با ۱۰۵ مورد می باشد. ارجاع شخصی در غزل نزاری به صورت ضمائر شخصی و ضمیر مشترک کاربرد یافته است که بیشتر آنه ضمیر اول شخص و دوم شخص هستند. تنها ۵ مورد ضمیر سوم شخص می توان در محدوده ی مورد مطالعه پیدا کرد که احتمالا مربوط به سبک غنائی آثار باشد. ارجاع اشاره ای با ۲۲ مورد، حذف فعل ۱۴ مورد، جای گزینی با ۴ مورد و ارجاع مقایسه ای و حذف اسم هر کدام با ۳ مورد در جایگاه های بعدی قرار دارند.

با مطالعه بسامد و درصد عوامل واژگانی در جدول شماره ۲ می توان دریافت که باهم آبی ۵۵/۵۵ درصد، تکرار واژه با ۲۷/۷۸ درصد، تضاد با ۱۲/۲۳ درصد، هم معنائی با ۲/۷۸ درصد و جز به کل با ۱/۶۶ درصد انواع عوامل انسجام واژگانی غزل های نزاری را تشکیل می دهند.

توجه به موارد باهم آبی واژگانی در غزل نزاری نشان می دهد که حوزه های معنائی خاصی در شعر او جلو ه گر شده است. استفاده از حوزه های متفاوت معنائی، در شعر غنائی او را شاعری متفاوت نشان می دهد. تکرار واژه در غزل نزاری، در انواع تکرار کامل خود واژه بدون تغییر در معنی، جناس تام، جناس ناقص و شکل صرفی دیگر واژه مورد استفاده واقع شده است و کاربرد یک واژه در کل ابیات یک غزل (التزام) از گونه های مطلوب تکرار واژه در غزل اوست.

عوامل انسجام پیوندی پایین ترین میزان (۱۰/۵۴) عوامل انسجامی غزل نزاری را تشکیل می دهند. ۴۸/۷۱ عوامل پیوندی در غزل های مورد مطالعه رابطه ی شرطی میان جملات می افزاینند. و ۲۸/۲۰ درصد آنها معنای افزایش به رابطه ی میان جملات می افزاید و تنها ۷/۶۹ درصد از آنها معنای نقیضی، علی و زمانی به جمله ها می افزاینند.

طبقه انسجامی	عوامل	بسامد	در صد
عوامل دستوری	151	40/ 82	
عوامل واژگانی	180	48/ 64	
عوامل پیوندی	39	10/ 54	
جمع	370	100	

جدول ۳ بسامد و درصد عوامل انسجامی در ده غزل نزاری

بر اساس اطلاعات موجود در جدول شماره ۲ مشاهده می شود که در مجموع نزاری در غزل خود از ۳۷۰ مورد عامل انسجامی استفاده می کند که ۴۸/۶۴ درصد آنها را عوامل واژگانی تشکیل می دهد که این یافته مشابه یافته های دیگران است زیبا یا حق ( ) اشاره دارد که عوامل واژگانی پربسامدترین عامل

انسجام متن ادبی است و عوامل دستوری و عوامل پیوندی به ترتیب با ۴۰/۸۲ و ۱۰/۵۴ درصد در رتبه های بعدی قرار دارند.

نتیجه گیری

مطالعه ویژگی های متن غزل نزاری و بررسی عوامل انسجام متن آن، ما را به شناختی جامع از غزل او می رساند. او در سرودن غزلیات خود به به غزلیاتی با ابیات محدود می گراید که ویژگی آن کوتاهی جملات و رسایی و آشکاری مضمون است. او در هر بیت خود به طور متوسط از ۴/۳۰ عامل انسجام بخش استفاده می کند که نشانه ی خوبی برای متنیت و قابل فهم بودن شعر اوست. نزاری در سرودن غزل منسجم خود همانند دیگر شاعران، بیشتر از عوامل واژگانی مانند؛ هم آبی و تکرار واژه بهره می گیرد که خود می تواند در مطالعه و بررسی و شناخت سبک شعری او عامل مهمی قلمداد شود و در تدوین فرهنگ بسامدی واژگان شعر نزاری و تحلیل فکر او مورد استفاده قرار گیرد. عوامل دستوری، مقوله ی انسجام بخش دیگری است که در غزل نزاری در رتبه ی دوم قرار دارد و عوامل پیوندی، کم بسامدترین عامل انسجام بخش در غزل نزاری است.

منابع

- ۱- آقاگل زاده، فردوس، (۱۳۸۵)، تحلیل گفتمان انتقادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲- تاکی، گیتی، (۱۳۷۸)، پیوستگی و همبستگی متن یا انسجام و ارتباط مطالب در زبان فارسی، مجله ی زبان شناسی، سال چهارم، شماره اول و دوم
- ۳- خرمشاهی، بها الدین، (۱۳۷۱)، حافظ نامه، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- ۴- صفوی، کوروش، (۱۳۸۰)، از زبان شناسی به ادبیات، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- ۵- لطفی پور ساعدی، کاظم، (۱۳۷۱)، درآمدی به سخن کاوی، مجله ی زبان شناسی، سال نهم، شماره اول.
- ۶- محقق، مهدی و سلامت آذر، رحیم ف (۱۳۸۹)، بررسی برخی از ویژگی های سبکی یا تصویر های شاعرانه در غزلیات حکیم نزاری قهستانی"، فصل نامه ی تخصصی سبک شناسی نظم و نثر فارسی، سال سوم، شماره ی سوم، ۳۷-۵۲
- ۷- مدرسی، فاطمه و کاظم زاده، رقیه، (۱۳۹۰)، تکرار واژه یکی از شگردهای برجسته در غزل حسین منزوی، مجله ی ادبیات پارسی معاصر، سال اول، شماره ی اول، ۱۰۱-۱۱۵

- ۸- مدرسی ، فاطمه و مخبر، ثانیه، (۱۳۹۰) *انسجام متنی در مقالات شمس تبریزی*، پژوهشنامه نقد ادبی ، دوره ی اول ، شماره ی اول ، ۴۵-۷۲
- ۹- نزاری قهستانی، سعدالدین، (۱۳۷۱) *متن انتقادی دیوان نزاری قهستانی* ، تصحیح انتقادی دکتر مظاهر مصفا، تهران : انتشارات علمی.
- ۱۰- یاحقی ، محمد جعفر و فلاحی ، محمد هادی ، *انسجام متنی در غزلیات سعدی و بیدل دهلوی* ، بررسی و مقایسه ده غزل سعدی و ده غزل بیدل " ، نشریه ی ادب و زبان، دوره جدید . شماره ، ۳۲۸-۳۴۶
- ۱۱- یار محمدی ، لطف الله، (۱۳۷۲) *شانزده مقاله در زبان شناسی کاربردی و ترجمه* ، شیراز: انتشارات نوید.
- 12- Halliday ,M.A.K.& Hassan.R, *cohesion in English* ,Lodon:Longman ,1976.